

Drie dagen in augustus

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Anne Stern

Drie dagen in augustus

Vertaald uit het Duits door
Mara van Duijn

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 6370 2

© 2022 © Aufbau Verlage GmbH & Co. KG, Berlin 2022

© 2023 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam en Mara van Duijn

Oorspronkelijke titel *Drei Tage im August*

Oorspronkelijke uitgever Aufbau Taschenbuch;

Aufbau Taschenbuch is a trademark of

Aufbau Verlage GmbH & Co. KG

Omslagontwerp Margo Togni

Omslagillustraties © Stephen Mulcahey / Trevillion Images

(vrouw), © Adobe Stock (Brandenburger Tor)

Foto auteur © Benjamin Heinrich

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

‘Blameer mij niet, mijn mooie kind,
En groet me niet onder de linden.’

Heinrich Heine, *Briefe aus Berlin*, 1824

‘There is nothing better than a friend,
unless it is a friend with chocolate.’

onbekend

Proloog

Londen, oktober 1938

De postbode in het uniform van de Royal Mail klopt op de voordeur van het oude rijtjeshuis van rode baksteen. Niemand doet open. Hij schuift zijn pet wat naar achteren, pakt het goed dichtgebonden pakketje en loopt om het huis heen, dat aan het eind van een lange rij staat. Het piepkleine tuintje, eigenlijk meer een plaatsje, ziet er verwilderd uit en is op meerdere plekken overwoekerd met onkruid. Kleurrijke, glanzend natte bladeren piepen onder zijn zolen. Ondanks het herfstachtige weer, dat hier in Londen ieder jaar weer bestaat uit afwisselend motregen en nevel, staan een paar laatste hortensia's in bloei.

Die Duitser, die hier sinds kort in het souterrain van de oude Mrs. Smith in onderhuur woont, is dan wel geen tuinier, denkt de postbode, maar hij veegt op zijn minst af en toe de bladeren van het paadje en snoeit de struiken rond het huis, wat meer is dan de *old lady* ooit gedaan heeft. Maar echt gelukkig lijkt hij niet, zoals hij daar dag in, dag uit over het grasveld ijsbeert – als een gekooid dier dat vergeten is wat vrijheid is.

Maar nu is er niemand te zien en dus legt de postbode het pakketje op de gietijzeren tafel, naast een opengeslagen boek waarvan de bladzijden fladderen in de herfstwind. Verstolen

slaat hij het dicht. *Briefe aus Berlin*, een Duitse titel, staat in verweerde gouden letters op de versleten kaft.

Mr. Marcus, die hier woont, ontvangt om de paar weken een pakket uit Duitsland, waar altijd zo'n fijn aroma uit opstijgt, en hoewel de postbode maar al te graag zou weten wat er precies in zit, zou hij het briefgeheim nooit schenden vanwege zijn nieuwsgierigheid. Zijn oog valt op de postzegel – er staat een jongeman op die met een brandende fakkel en een lauwertak in zijn handen voor een grote zuilenpoort staat. Boven op de poort staat een door vier paarden voortgetrokken wagen. De postbode draait zich om en loopt fluitend door de tuin terug naar zijn dienstfiets, die hij, ziet hij nu, in een regenplas heeft geparkeerd. Hij is een groot sportliefhebber en had verdomde graag gezien hoe de olympische fakkel twee jaar geleden in Berlijn ontstoken werd. Hij baalt er nu van dat hij destijds niet genoeg gespaard had voor een tripje naar de Oost-Duitse Spree. De volgende Olympische Spelen zullen over twee jaar in Tokio gehouden worden, en Japan, welnu, dat is voor een eenvoudige postbode van de Royal Mail net zo onbereikbaar als de maan.

Hij haalt zijn schouders op, springt op zijn fiets en trapt op de pedalen; hij moet ervoor zorgen dat alle bewoners van East End hun brieven en pakketten, die elke dag van over de hele wereld arriveren, vandaag nog geleverd krijgen. Ze verspreiden de geur van verre oorden in zijn leren schoudertas, als een soort groet aan hem. En vandaag, denkt hij en hij snuffelt aan zijn handen, ruikt de wijde wereld naar de heerlijkste chocolade.

I

Berlijn, 5 augustus 1936
dinsdagochtend, acht uur

Elfie staat voor de deur van de chocolaterie en zoekt de sleutel. Het is altijd hetzelfde ritueel – haar hand in haar jaszak steken, de sleutelbos pakken, maar er niet uit halen, nog niet. Eerst zonder te kijken met haar vingers langs de vele sleutels aan de ring gaan en die ene vinden die in het sleutelgat past. De sleutel eruit halen en er niet naar kijken als ze hem in het slot steekt. Gespannen wacht ze de volgende seconde af – past hij? Zo ja, dan wordt vandaag een goede dag. Zo niet... Elfies leven is doorspekt met voortekens, doorspekt met vaste, steeds terugkerende rituelen. Maar vandaag blijft de sleutel meteen steken als ze hem wil omdraaien, en hoewel ze het nog één keer probeert, in de hoop dat het toch zal lukken, weet ze al dat haar poging mislukt is.

En dus begint ze opnieuw. Elfie kent de tegenslagen van haar eigen kleine wereld en ze weet dat er niets anders op zit dan verdergaan, weer van voren af aan beginnen. De sleutelbos terug in de zak, haar hand erin steken, haar vingers langs de sleutelbladen laten gaan en ze met haar vingertoppen rangschikken. Dat is de kleine zilveren sleutel voor de kassalade, daarnaast zit de zware met grove kartels van de kelderdeur,

daar, eindelijk, de koel aanvoelende, smalle sleutel met de speciale kartels, die zo op haar huissleutel lijkt die ook aan de sleutelring zit. Elfie pakt de sleutel vast, trekt hem als een onwillig diertje uit zijn holletje, schuift hem in het sleutelgat en slaakt een zucht van verlichting als ze merkt hoe hij er deze keer zonder weerstand, als een mes door boter, in glijdt en zich moeiteloos laat omdraaien.

Tweede poging, denkt Elfie en ze durft weer door te ademen; dat gaat nog wel, dat is meestal geen slecht teken. Tweede poging, dat betekent dat het toch nog een normale dag kan worden. Een dag waar je niet van hoeft te houden, waar je niets van mag verwachten, maar die je ook niet hoeft te vrezen – voorlopig. Er waren ook andere dagen, ja, die zijn er steeds weer, ook nu nog. Dagen waarop het haar niet lukt om 's ochtends uit bed te komen, hoe hard de wekker ook tekeergaat, dagen die haar nog voordat de zon opkomt dreigen op te slokken in hun zwarte afgrond. Maar die dagen komen niet vaak meer voor, Elfie houdt ze in toom. Ze heeft in de loop van de tijd de vaardigheid ontwikkeld haar gedachtestroom te onderbreken. Steeds wanneer die haar omlaag dreigt te trekken, houdt ze haar tegen en verbiedt ze de onheilspellende stemmen in haar hoofd hun macht te ontvouwen.

Het belletje boven de deur klingelt bij wijze van welkom, de glazen deur rammelt zachtjes als ze naar binnen glipt en hem achter zich meteen afsluit en vergrendelt. Elfie is iedere ochtend als eerste in de winkel. Dat is bijna een wonder te noemen. Vaak ligt ze 's nachts wakker en worstelt ze zich door de minuten en uren waarin de tijd traag wegsijpelt tot aan het ochtendgloren, voordat ze eindelijk in slaap valt met de vroege, nog aarzelende lichtstralen die door het wolkendek van deze wisselvallige augustusdagen haar kamer in vallen.

En toch lukt het haar om op tijd te zijn, ze heeft een systeem dat goed voor haar werkt – maar ze zou willen dat ze niet zo moe was. Elfie verlangt er vaak naar in slaap te kunnen vallen als een moe kind, behaaglijk en veilig in de warmte van het dekbed en het schemerige avondlicht. Maar dat kind is ze nooit geweest, ze had altijd al te kampen met een rusteloosheid die haar 's avonds besluipt en haar vastgrijpt. En een van haar vroegste herinneringen is het vertwijfelde gewoel in bed en de angst door Grootmama betrappt te worden en ervanlangs te krijgen. Ze waren altijd met z'n tweeën, sinds haar moeder ervandoor was gegaan en Elfie had achtergelaten. Sinds die dag had Grootmama Elfie grootgebracht. En met alles wat ze deed kon ze zich de woede van Grootmama op de hals halen, een woede die zo snel als onweer op kwam zetten; het gebeurde bijna altijd zo snel dat Elfie het niet aan zag komen en ze niet op tijd dekking kon zoeken. Soms probeerde ze het toch, kneep ze haar ogen stijf dicht en kroop ze gauw onder haar bed om daar even haar toevlucht te zoeken. Maar meestal hielp dat niet.

Soms is Elfie bang dat het slechte slapen een van de vele tekenen is van haar 'merkwaardigheid' – een naar woord dat haar grootmoeder gebruikte, en dat Elfie ook na de dood van de oude vrouw meezeult als een zware steen aan haar enkel. Haar 'merkwaardigheid' en dat 'vermaledijde gedroom' van haar waren de grootste verwijten onder de vele hatelijke steken onder water waar haar grootmoeder haar voortdurend mee bestookte. Merkwaardig, dat betekende eigenlijk verkeerd, en met dromerig bedoelde ze 'niet opgewassen tegen het leven', niet capabel – een vreselijk oordeel voor een meisje, en al helemaal voor een meisje als Elfie, aan wie je al van mijlenver kon zien dat ze vreemd was, zoals Grootmama zei.

Nu is Elfie bijna veertig jaar oud, ze heeft wat rimpeltjes bij haar ogen die ook zichtbaar zijn als ze niet lacht, brede heupen waar haar oude zwarte rok strakgespannen omheen zit, en een functie als leidinggevende bij de chocolaterie aan Unter den Linden. Maar de stem van haar grootmoeder die tegen haar foertert hoort ze nog steeds, alsof de oude vrouw vlak naast haar staat en niet in haar graf ligt op de begraafplaats van Dorotheenstadt in Berlin-Mitte. Elfie is dan weer dat kleine meisje met vlechten, bang voor de paniek die haar al haar hele leven onverhoeds overvalt en dreigt te verlammen. Maar Elfie is niet meer dat kind van toen. Ze heeft nu haar manieren om de beproevingen af te weren en ze laat die dofheid nooit de overhand krijgen.

Het is schemerig in de winkel, een loom, gemoedelijk licht schijnt warm op het donkere, glanzende hout van de toonbank. Een lichtstraal dringt door een spleet in het rolluik en Elfie ziet de stofdeeltjes erin dansen. Soms denkt ze dat de muren van de winkel slechts overeind worden gehouden door de bonbondoosjes, muren gemaakt van karton en chocolade. Ze staan keurig netjes in rijen en stapels door de hele winkel heen, met hun delicate dessins en brede linten, de zijden strikken en de keurig beschreven etiketjes van geschept papier. Het lijkt wel alsof de schoonheid van de wereld waar Elfie zo naar verlangt, die ze overal zoekt, hier in de winkel al haar kracht heeft samengebundeld om het haar naar de zin te maken. Alles heeft een hoopvolle glans, het is een troostrijke symmetrie, waar je je ogen nooit van af wilt wenden. En al die pracht is haar werk!

Elfie pakt een doosje van de toonbank, het is ovaal en het karton is overtrokken met zijdepapier. Zachtroze anjers op een groen met zwarte ondergrond en een delicaat gouden randje

langs de deksel. Ze doet het doosje open en bekijkt liefdevol de truffels die daar in het vloeipapier liggen, als vogeleitjes in een nest. Op de binnenkant van de deksel staan gouden letters. Elfie weet precies wat daar staat, de letters die ze zo goed kent boezemen haar geen angst in. En ze bekijkt de woorden zo graag. De naam van de chocolaterie staat voor velen voor een belofte, maar voor haar is het haar thuis.

Over alles hier in de winkel ligt een sluier van chocolade, als een fijn poeder hangt die in de lucht. Hij dompelt de ruimte erin onder, zweeft over het parket, dringt lichtjes Elfies neus binnen. Zoet en bitter, een belofte, een oproep tot optimisme, en ja, ook tot een vleugje ongehoorzaamheid, omdat de verleiding in ieder laatje op de loer ligt.

Ze snuift de geur op, terwijl ze haar jasje uittrekt en in de spiegel achter de toonbank controleert of haar gebloemde blouse goed zit. De stof is een beetje gekreukeld en haar haartje, hoe vaak ze het ook opsteekt, er hangt altijd wel een pluk los die verraadt dat ze 's ochtends haast had. Heel even komt ze in de verleiding haar hand in de doos met tweedekeusbonsbons te steken, die precies om die reden onder de toonbank verstopt staat. Maar ze besluit het niet te doen. Het brengt geluk om de eerste bonbon van de dag zo lang mogelijk uit te stellen. En dus pakt ze in plaats daarvan een wit bandschort en bindt het om. Het zit wat te strak om haar taille en is geplooid bij de schouders. Met beide handen strijkt ze haar dikke, golvende haar glad. De zilveren strengen zijn amper te zien in haar donkerblonde bos. Hoewel Grootmama destijds al, vele jaren geleden, iedere ochtend klaagde dat zelfs de grofste kam de strijd met Elfies stugge lokken niet aankon, vindt Elfie haar haar het mooiste aan zichzelf.

Een blik op de klok vertelt haar dat ze nog een kwartier

heeft tot ze de winkel moet openen. Elfie geniet ervan hier elke morgen helemaal alleen met haar eigen gedachten in de stilte te staan, zonder dat iemand iets van haar wil. In haar rug voelt ze de hoge stellingen met daarin de stapels bonbon-doosjes, zakjes met gekonfijte vruchten en houten kistjes tot de rand gevuld met *marquis*-bonbons. Aan de tegenoverliggende muur hangt het ingelijste wapen voor hofleveranciers, een gegraveerde prent van de Pruisische adelaar, met kronen en kinderfiguurtjes, en een brede sjerp, waarop FABRIKANT VAN VOORTREFFELIJKE CONFITUREN geschreven staat. Naast Elfies handen, op de lange houten balie, staat het zware kasregister met de gouden hendel, een koningin op haar troon.

Elfie loopt naar achteren, naar de kluis, vindt het sleuteltje meteen bij haar eerste poging, haalt contanten uit de geldkist en sluit hem zorgvuldig weer af. Ze vult de houten lade van de kassa met de munten en biljetten en noteert het totaal aan wisselgeld in het zwartlederen kasboekje. Dan pakt ze het in linnen gebonden bestelboek en slaat het open. Na haar dienstgisteren is er nog een aantal bestellingen binnengekomen. Elfie laat haar vingers langs de regels gaan waarop Trude in haar ronde, kinderlijke handschrift genoteerd heeft wat vandaag en morgen verstuurd of bezorgd moet worden. Ook heeft ze onderaan iedere pagina de kleine letter gezet waarmee ze alles ondertekent – een gekrulde T waaruit een piepklein bloemetje groeit.

Elfie leest langzaam, woord voor woord, en ze is blij dat ze Trudes handschrift zo goed kent en dus geen moeite hoeft te doen om de beknopte notities te begrijpen. *Meneer Rittmeister Wickel, Lützowufer 3. 1 pond gemengde bonbons, 1 doosje kattentongen, een half pond Engelse karameltoffees à 50 pfennig porto.*

Elfie knikt. Deze meneer is vaste klant en bestelt elke week hetzelfde. *Mevrouw barones Von der Leyen, Krefeld. 1 pond bonbons van de eerste klasse, 2 pakjes sinaasappelstaafjes, 1 reep pepermuntchocolade – afleveren in Hotel Adlon.* De barones is hun de porto van de vorige keer nog verschuldigd, Elfie zet een kringletje achter de bestelling, opdat iemand deze keer de koerier betaalt. *De heer Issa El Hamady. 3 grote dozen bonbons voor dinsdagmiddag, Lola haalt op. Mevrouw Von Ahnenfeld, per prinses Cecilie von Preußen. 2 pond marquis, 12 mark. Koerier!*

Elfie laat het boek zakken. Er gaat een gevoel van opluchting door haar heen, zoals altijd als ze de bestellingen controleert. Het lezen van de vertrouwde woorden voelt als een voorzichtige belofte dat alles toch nog goed kan komen. Het bedrijf heeft de zware jaren na de crisis van 1929 maar ternauwernood overleefd. Het staat nog wat wankel op de benen, als een zieke die net genezen is, maar Elfie wil vooruitkijken. Al het andere zou toch zinloos zijn, denkt ze, terwijl ze met haar vlakke hand precies drie keer over de linnen band strijkt, voordat ze het boek teruglegt.

Nog tien minuten, waarschuwt de klok aan de muur haar.

Elfie werpt een blik door het raam naar buiten. Boven de lindebomen wapperen de hakenkruizen. Er hangen nu meer vlaggen dan normaal, en de straat, ja zelfs de hele stad lijkt wel een heksenketel sinds vier dagen geleden de Olympische Spelen werden geopend. Het Olympisch Comité verblijft in Hotel Adlon aan de Pariser Platz, slechts een paar minuten lopen vanaf de winkel; Elfie liep er gisteren onderweg naar de kapper langs en bleef samen met andere nieuwsgierigen met open mond staan kijken. Hoewel er buien voorspeld waren, stonden de mensen schouder aan schouder. Een wirwar van zwarte bolhoedjes, paraplu's en grote hoeden, er waren zoveel men-

sen dat Elfie het liefst meteen weer verder was gelopen. Maar ze had zichzelf gedwongen om even te blijven staan en naar haar stad te kijken. Op straat schoven de glanzende auto's en open rijtuigen als een zwart slakkenspoor aan de linden voorbij, met achter het stuur zwetende en vloekende chauffeurs, omdat het allemaal niet opschoot. Twee dubbeldeksbussen met een PERSIL-reclame op hun brede snuit waren vastgelopen in het verkeer, de mensen stonden er op elkaar gepakt als sardientjes in een blik en keken hun ogen uit. En het grote, dure hotel hing vol met de kleine rode vlaggen, zwarte kruizen op een witte ondergrond, die de gehele façade van het gebouw sierden. Bij de ingang hingen lange banieren tot op de grond, van landen van over de hele wereld – iets wat dezer dagen niet vaak te zien is, aangezien Hitlers Duizendjarige Rijk naar het schijnt boven al het andere verheven is.

Elfie weet niets van sport, noch van politiek. Maar dat deze augustusmaand de stad die zich de afgelopen jaren opvallend koest heeft gehouden op zijn kop zet, dat voelt ze. En wat ze ook merkt is dat de Olympische Spelen meer bezoekers naar Berlijn trekken, nadat de toeristen de laatste jaren waren weggebleven, met name de Amerikanen. Maar ze vindt het allemaal wel best. Hoe meer mensen door de straten flaneren, hoe meer welgestelde gasten in Hotel Adlon verblijven, des te meer bestellingen komen er binnen en des te groter wordt de vraag naar exquisite, handgemaakte lekkernijen. Haar kleine chocolaterie is fameus aan de allee, ja zelfs in de hele stad. Ze krijgt zelfs bestellingen uit het buitenland, uit Parijs, Londen, Odessa. Al die telegrammen en telefoontjes, de gesprekjes in de winkel en de brieven die ze ontvangt, draaien slechts om dat ene wat Elfie na al die jaren nog altijd nader aan het hart ligt dan al het andere. Om bonbons, knapperige praliné en bit-

terzoete truffels. Nog vijf minuutjes alleen, denkt Elfie, en ze begint de regendruppels op het raam te tellen.

5 augustus 1936
dinsdagochtend, halfnegen

Zoals zo vaak wanneer het boezemfladderer zich aankondigt, maakt het gevoel van boeken onder zijn handen Franz Marcus weer rustig. Hij strijkt met zijn duim over de rug van de boekband die met gouden letters is bedrukt, alsof hij een levend wezen liefkoost, klapt het boek open, steekt zijn neus even kort tussen de bladzijden en snuift de droge, warme geur op. Papier, lijm, bindgaren. Zacht karton. En woorden, woorden in zwarte drukinkt. Zij zijn het die hem ondanks alles iedere ochtend de moed geven om uit bed te komen, de winkelsleutel te pakken en de boekhandel te openen.

Franz kijkt op en laat zijn blik over de kasten glijden, die alle muren van vloer tot plafond beslaan. De boeken staan daar zij aan zij, hun ruggen naast elkaar en vinden houvast en troost in de aanwezigheid van de andere. De hele ruimte bestaat alleen uit houten planken en papier, ze is volgestouwd met kranten en tijdschriften, met lijvige geschiedenisboeken, medisch-wetenschappelijke verhandelingen, liefdesromans, politieke pamfletten en avonturenboeken. Al deze verhalen lijken zachtjes, heel zachtjes, te prevelen en te fluisteren; elke dag opnieuw weven ze Franz in hun zilveren net, spinnen hun

woorden om hem heen, wiegen hem langzaam en troosten hem. Het komt hem voor alsof alleen zij hem nog overeind houden. Is hij het hun daarom niet verschuldigd voor hen te vechten, hen te beschermen tegen datgene wat zich daarbuiten samenbalt? Maar soms heeft hij er de kracht niet voor. Eén lucifer, denkt hij dan, eentje maar, en al dat weven en spinnen, het fluisteren en ritselen, de geur van papier en de ontelbare verhalen zouden binnen een paar minuten in lichterlaaie staan. Dan zou hij weg kunnen gaan, zich omdraaien en weglopen, dan zou hij eindelijk niet meer bang hoeven zijn om alles kwijt te raken.

Maar dat is natuurlijk onzin. De boekwinkel is zijn leven. Sinds de dood van zijn broer Simon acht jaar geleden heeft hij ervoor gevochten de winkel draaiende te houden; hij koesterde zijn vaste klanten en hij probeerde de toeristen aan Unter den Linden te verleiden door de smalle deur zijn zaak binnen te lopen en iets bij hem te kopen. Hij heeft zichzelf en de winkel steeds opnieuw uitgevonden, nam postkaarten en kleine souvenirs van Berlijn op in zijn assortiment en decoreerde de muren van de winkel met kleurrijke posters. En een paar jaar geleden, nog na die zwarte vrijdag zelfs, heeft hij een som geld uitgetrokken – geld dat hij eigenlijk niet had – om de winkel te renoveren. Hij richtte een leeshoek in met Bauhaus-stoelen en wandlampen van ontwerper Wilhelm Wagenfeld, die hij zo mooi vindt vanwege hun simpele en strakke design. Hij heeft zijn eigen kleine paradijsje gebouwd – en dat zou hij moeten opgeven? Afstaan aan dat bruine tuig dat hem al jaren terroriseert? Hem en zijn stad.

Franz is in Berlijn geboren, zijn overgrootvader kwam hier lang geleden als handelaar naartoe, in een tijd dat de Joden in de stad eindelijk geduld werden, en na het Pruisische edict

van 1812 zelfs werden aangemoedigd te blijven. En dit plekje hier aan de prachtige, ietwat statige allee is hem dierbaar, het ligt hem na aan het hart. Deze familiewinkel is zijn thuis. Die wordt sinds de negentiende eeuw door zijn familie gerund – en zij allemaal, de Mendelssohns, de Einsteins, de Liebermanns, leven al sinds onheuglijke tijden hier aan de Spree. Telt dat dan allemaal soms niet meer, alleen omdat het lot van het land tijdelijk in handen is van een of andere fanatiekeling die de Joden haat als geen ander?

Franz gelooft niet meer dat het iets tijdelijks is, en hij gelooft al helemaal niet in een wonder. De hoop dat deze nachtmerrie vanzelf voorbijtrekt heeft hij opgegeven. Hij weet dat velen die hoop koesteren als een warm vlammetje op een sombere dag. Maar de voortekenen dat het nog erger zal worden zijn duidelijk genoeg. Niemand van hen is nog veilig.

Franz wrijft vermoeid in zijn ogen. Hij moet zo snel hij kan het land verlaten. Al weken is hij aan het wikken en wegen, plannen aan het maken, documenten bij elkaar aan het zoeken. Hij heeft zelfs een beëdigde verklaring om naar Engeland te mogen reizen bemachtigd, die een kennis van hem, die in Londen woont, voor hem heeft opgemaakt – maar zonder geld is hij nergens. Als een Jood het Duitse Rijk wil verlaten, moet hij een hoge vluchtheffing betalen. De nationaalsocialisten willen hen het liefst het land uit hebben, maar eerst maken ze hun al hun geld afhandig. Degenen die vluchten worden tot op het hemd uitgekleeft.

Er is één kans. Franz huivert bij de gedachte aan morgen – aan de ontmoeting met de onbekende persoon. De bezoeker heeft zijn komst twee weken geleden aangekondigd, hem een telegram gestuurd waarin hij schreef dat hij in Hotel Adlon zal overnachten en hem, Franz Marcus, daar in de wintertuin ver-